

ТЕМАТА ЗА НАПОЛЕОН У ТОЛСТОЙ И ЖЕРОМСКИ

Николай Даскалов

*Чета „Война и мир“ и се учи на истинска
психология.*

Стефан Жеромски

Тези думи на големия полски романист отдавна би трябвало да станат отправна точка на редица изследвания от контактологично и типологическо естество, които на сравнителна база биха хвърлили светлина върху някои централни проблеми, чието решение в историческите романи на Толстой и Жеромски е свързано с цялостната им творческа концепция. В това отношение сравнителното изследване на „Война и мир“ и „Пепелища“, двете най-значими произведения на руската и полската литература, отразяващи епохата на Наполеоновите войни, крие богати възможности за сравнително-литературна интерпретация на проблеми, чийто философско-исторически характер и особено художественото им решение от двамата големи славянски романисти дава категорично основание да бъдат квалифицирани техните романи като историческа проза от нов тип.

Широтата на философския поглед върху историята, идейната дълбочина на историческото мислене, което почива на основния философски тезис за решаващата роля на народните маси в историческото развитие, схващането за зависимостта на действията на историческите личности от обективните закономерности, значението на моралния фактор във войната и пр. — това са едни от най-съществените завоевания от философско-историческа гледна точка на Толстой и Жеромски в областта на историческия роман. Разбира се, различните исторически епохи, в които са създадени двата романа, характерът на литературния живот, националният поглед върху събитията, философските и психическите диспозиции на авторите индивидуалности и т. н. неминуемо слагат своя отпечатък в една или друга степен при художественото решение на посочената проблематика. Но когато се потърси решението на явленията в тяхната обща, типова характеристика, не може да не се съгласим, че като цяло творческите концепции на Толстой и Жеромски, особено що се отнася до проблемата за ролята на народните маси и на личността в историята, носят белезите на дълбоко сходство.¹

Несъмнено редица сходства между романите „Война и мир“ и „Пепелища“ идват като резултат на конкретно влияние на Толстой върху Жеромски. Такива близости съветската литературоведка В. В. Вит открива преди всичко в обрисовката

¹ Вж. И. К. Горский. Польский исторический роман. М., 1963, с. 157—158; И. А. Потопов. Роман Л. Н. Толстого „Война и мир“. М., 1970, с. 153; К. Wyka. Żeromski iako pisarz historyczny. — В: сб. Stefan Żeromski. IBL, 1951, s. 189.

на историческия колорит, в диференцирания подход при изображение на дворянството и шляхтата, в противопоставянето на една част от тези съсловия на народните маси, в проследяване пътищата на сближение на друга част с народа, в някои драматични психологически ситуации, в които се оказват редица представители на тези съсловия, в някои конкретни епизоди като сцените на военните съвети, на лова, на зимните карнавални игри и пр.² и с тези убедителни постановки и изводи не може да не се съгласим. В същото време трябва да подчертаем, че наред с това важните, съществени измерения на влиянието на Толстой върху Жеромски се заключават и в обстоятелството, че в романа си полският писател, независимо че не насочва с такава категоричност, както Толстой, перото си на територията на историческата етика, обективно следва възгледите на един от най-неуязвимите философи на историята по въпроса за ролята на народните маси и на личността. И толкова по-значимо е това въздействие на Толстой върху Жеромски, колкото повече си даваме сметка, че до появата на „Пепелища“ в полския исторически роман, най-вече в лицето на романите на Хенрик Сенкевич, този въпрос не се решава в полза на народните маси. Героите от историческите романи на Сенкевич са най-здравата и най-въдъхваваща митология за полския народ, но именно митология. Жеромски е първият полски исторически романист, който разруши в литературата тази митология и обективно посочи, че бъдещето на полския народ няма да се роди от прословутия култ към силата на полското феодално рицарство, от романтичните въздишки по миналото могъщество на Жеч Посполита, а от вярата в силите на народната маса. Пряко свързана с тези възгледи на Жеромски и с актуален отклик във времето е темата за Наполеон и Наполеоновите войни в романа „Пепелища“, в която тема като генерално разбиране във философски аспект Жеромски следва Толстой. В тази статия ще спрем вниманието си върху интерпретацията на тази тема от Толстой и Жеромски не само защото в много отношения тук възгледите на двамата романисти съвпадат, но и поради това, че тя е както „една от най-съществените за цялата творческа концепция на романа „Война и мир“³, така и за концепцията на романа „Пепелища“.

В своите „Френски тетрадки“ Иля Еренбург изказва една мисъл, която, отнесена към епохата на Наполеоновите войни, като че ли има своето най-пълно покритие. „Имало е епохи, когато хората са предпочитали да не мислят, а да вярват.“⁴ Огромното движение на народните маси след Великата френска революция, последвано от походите на Наполеон, които разтърсват из основи феодалния свят, водят не само до външни промени в картата на Европа, но раздвижват и онзи гигантски вътрешен механизъм на колективната воля, който е най-сигурен белег за духа на новото време. Такива исторически мигове, когато всичко старо рухва под спонтанната и неударима стихия на масите, са заредени и с провиденциализъм. Цвайг пише, че същността на такива мигове е достъпна „винаги само за избран кръг хора, широките маси не могат никога да ги схванат в тяхната абстрактна форма, а само осезаемо и антропоморфно; затова те винаги са готови да заместят идеята с един човек, с един образ, на когото те вярват и се стараят да се уподобят.“⁵ Такава именно е епохата след Френската революция. Главоломният възход на „загадъчния“ човек от Аячо, чийто изключителен жребий е в същност еманация на могъществото и силата на националната и наднационална воля на европейските народи, пъшкащи под игото на феодалните династии, ражда легендарното заслепление, че геният му е сключил съюз с providението, че той е „кочияшът-титан на съдбата“, призван да промени

² Вж. книгата на В. В. Вит. Стефан Жеромский. М., АН СССР, 1961.

³ Срв. В. В. Вит. Цит. книга.

⁴ И. Еренбург. Френски тетрадки. Варна, 1972, с. 121.

⁵ Ст. Цвайг. Еразъм Ротердамски. С., 1968, с. 83.

съдбините на народите. Дълго след катастрофата при Ватерло образът на „последния велик цезар на историята“ е обкръжен с ореола на избраника, когото съдбата е белязала да изиграе един от най-великите и най-трагични актове на сцената на европейската история. Философи, историци и писатели търсят загадката на изключителната му мощ да се разпорежда в Европа в това, че геният му сам, единичък е взел превес над цялото останало човечество и в това виждат причината той да бъде издигнат на недосегаемия пиедестал на земното величие и в същото време дискредитиран във вечността, защото, нарушавайки равновесието, е предизвикал бога.⁶

Толстой е първият писател в световната литература, който, изхождайки от фундаменталния философски тезис за решаващата роля на народните маси в историческото развитие, демитологизира името на Бонапарт, разрушава окончателно култа около неговата личност и виждайки зад „загадъчното лице на сфинкса“ крайния еготизъм на императора-фаталист, ни посочва не само че „свръхчовешките“ дела на великите личности съставляват един огромен фалшификат на колективната история, но и ни подсказва недвусмислено опасностите от диктатурата, която може да превърне и най-светлата идея в средство за задоволяване на автократорски амбиции. Тук се крие може би и една от загадките на гения на Толстой — „пророческият“ му усет да изписва, макар и несъзнателно, тревожния образ на бъдещето, когато диктатурата на XX в. ще предизвика най-страшния разлом в историческата съдба на човечеството.

Проблемата за отношението на Толстой към Наполеон е свързана с най-значителни спорове както в полската, така и в руската литературна критика от времето на Толстой, та до наши дни. Тук нямаме възможност да приведем мненията на големия брой полски и руски литературоведи.⁷ Бихме искали да посочим само, че голяма част от дълбоко противоречивите по своята същност мнения и оценки (най-общо те могат да се групират в две насоки: едните считат, че Наполеон на Толстой няма нищо общо с историческата истина за гения на полководец, а другите — без уговорки смятат образа на Наполеон за исторически правдив)⁸ като че ли не държат достатъчно сметка за два момента в концептуалните философски възгледи на Толстой: първо, в отношението личност — общество личността не може да играе решаваща роля. Това е според Толстой главният параграф в кодекса на историята. Второ, великата личност престава да бъде велика от оня момент, в който е загубила „нравствена територия“. Това означава, че отношението към великата личност не може да бъде само философски, но и нравствен въпрос. Тези два момента от възгледите на Толстой преимуществено определят отношението му към Наполеон и оказват в една или друга степен влияние върху автора на „Пепелища“.

В своите романи нито Толстой, нито Жеромски подлагат на анализ онези социално-обществени сили, идеи и отношения, които правят от един корсикански капрал най-могъщия император на Франция. Нито Толстой, нито Жеромски достигат в своите романи в дълбочина до онова генерално прозрение за социалната същност на Наполеон, както и на водените от него войни, до което стига Маркс в „Осемнайсети брюмер на Луи Бонапарт“. Мисълта за интерпретация и оценка на социалната характеристика на героя и неговата епоха не съществува и в руския, и в полския исторически шедьовър. Като цяло „Война и мир“ е епопея за участието на *руската армия и руския народ* във войните, подготвени от френската буржоазия и подхванати от Наполеон, „Пепелища“ — роман за уча-

⁶ На подобно тълкуване гения на Наполеон не е чужд и В. Юго (вж. Клетнищите. Ч. I).

⁷ По-подробно изложение на различните мнения вж. в книгата на И. А. Потапов. Роман Л. Н. Толстого „Война и мир“. М., 1970, с. 152—156.

⁸ Изключение тук правят някои съветски литературоведи, като И. А. Потапов, А. Скафтимов и др., които разглеждат проблема многогранно и убедително.

стието на полския народ и полските легиони в състава на Наполеоновите армии. Може би поради това в ползрението на двамата романисти не попадат проблеми, свързани с национално-обществените и социално-икономическите предпоставки вътре в самата Франция, които издигат на хребета на историческите събития точно такава фигура, каквато е необходима на френската буржоазия, и в същото време, по силата на историческите закономерности, я превръщат в еманация на онези могъщи сили, които искат продължение на антифеодалните войни. Независимо от това Толстой и Жеромски поставят и решават в своите романи кардиналните философско-исторически проблеми — за ролята на народните маси и на личността в историята — с такава убедителност, с такава дълбочина на историко-философското мислене, с такава художествено вдъхновение, че е трудно човек да се съгласи с уязвимостта в социално-историческото им мировъзрение.

Една от най-силните страни от влиянието на Толстой върху Жеромски намира израз в трактовката на проблемата за народните маси и за личността в историята. За Жеромски „великата историческа личност е резултат на силите и стремежа на епохата, а двигателите на тези сили се крият в народните маси“⁹. Не е трудно тук да се види влиянието на Толстоевите възгледи, но не може да не се изтъкне трудността, пред която е изправен *полският* писател, когато трябва да осмисли и приеме тази истина. Защото десетилетия наред в представите на поляците Наполеон е средоточие на волята на providението, призван да донесе на щикове на своите войници свободата на Полша. Жеромски първи разсейва тази илюзия, но приемайки безусловно Толстоевия философски тезис за ролята на народните маси, в същото време той не остава чужд на известно възхищение от военния гений на Наполеон. Ако в оценката си за императора, продал идеите на революцията, хвърлил в страшната кланица на историята хиляди хора, тръгнал със своите легиони да подчинява на диктаторските си амбиции волята на народите, Жеромски обективно е не по-малко категоричен от Толстой, то в субективната оценка на неговото лично поведение, на неговия пълководчески гений той не стига до онова дръзко историческо дискредитиране на Наполеон, което в изображението на Толстой приема сатирически характер. За Жеромски, както и за Толстой Наполеон е само „еманация на колективните сили, на колоните пехотинци, на тълпите конници“¹⁰. Но когато Толстой на места води остра полемика с философите и историците за „случайността, от която се възползват гениите“, следвайки своя възглед, че личността става историческа не по силата на случайността, а по законите на необходимостта, той много по-решително, категорично, безапелационно осветлява духовната същност на Наполеон. За него у Бонапарт няма нищо загадъчно, нищо непроницаемо, нищо необяснимо: „Ярки умствени способности, затъмнени от безумието на самообожанието.“ Неслучайно И. А. Потапов отбелязва, че от тези думи, нахвърляни на черновите на романа, „се развива определена концепция за образа, която ги поглъща“ и „в окончателния текст на романа в живота и дейността на Наполеон се различава миналото от настоящето: по-рано героят не е бил такъв, какъвто е станал по-късно“¹¹. Най-често пропускането точно на тези моменти в романа води до извода, че дискредитирането на Наполеон от Толстой има своето нравствено-философско, но не и своето историческо оправдание.

Наистина внушението за тоталното отрицание на величистото на Наполеон от Толстой се налага именно тогава, когато авторът следва своя философски тезис, че „в историческия процес се осъществява една скрита водеща целесъоб-

⁹ Вж. К. Вика. Цит. студия, с. 189.

¹⁰ Пак там, с. 188.

¹¹ И. А. Потапов. Роман Л. Н. Толстого „Война и мир“. М., 1970, с. 159.

разност¹², която подчинява волята на всеки индивид. Но когато Толстой напусне сферата на философските разсъждения и оценката му за Наполеон като пълководец става по-обективна и от арсенала на средствата за образна изразителност отпадат такива прийоми като иронията и сатирата. Нека припомним думите му за Наполеон при Бородино. „В Бородинското сражение Наполеон като представител на властта изпълняваше работата си тъй добре и още по-добре, отколкото в другите сражения. Той не направи нищо вредно за хода на сражението; той се съгласяваше с мнението на по-благоразумните; той не бъркаше, не си противоречеше сам, не се уплаши и не избяга от полесражението, а със своя голям такт и опит от войната спокойно и достойно изпълняваше своята роля на човек, който привидно началствува.“

В разбирането на Толстой личи, че като всеки човек, надарен с ярки умствени способности, Наполеон обективно мисли и действа като всеки човек. Но стремежи се да мисли не като всеки човек, а с „категориите на съдбата“, той не подозира, че е също такава марионетка на историята, както всеки човек, взет поотделно. И това не означава, че авторът се стреми да деперсонализира историята, той само цели да дискредитира идеята за „великите“ личности, които сами считат, че излизат извън рамките на историческите събития и по този начин оправдават своите постъпки, колкото и да са аморални. В своето разбиране по този въпрос великият руски писател споделя мисълта на Монтескьо, който казва, че „за да станеш нещо велико, съвсем не трябва да си велик, не трябва да си над хората, а трябва да си с хората“. Наполеон на Толстой счита, че ако в света съществуват средоточие на волята, то неговите координати се пресичат някъде в самия него, хората са само еманация на тази воля. Ето кое философът Толстой не може да приеме, ето кое предизвиква рязко отрицателното отношение на човека Толстой към Бонапарт. Наистина изходното положение на неговата философия не позволява възгледите му за обективната необходимост да излезат извън пределите на фатализма, което в края на краищата води към „висшата“ воля и „висшите“ цели на провидението.¹³ Но фаталният философски тезис на Толстой за предопределеността на историческите събития е право противоположен на мисълта за „предопределението“ на великите личности като избраници на съдбата. А Наполеон решава недвусмислено проблемата за живота си именно като божествено предопределение: човечеството е създадено за него и той за човечеството. Само че в представите му не той, а човешката маса е допълнение към него. „Боя се само от природата“ — тези думи на Наполеон според Толстой не биха означили могъществото и силата на индивидуалната воля, а по-скоро биха били израз на краен индивидуализъм. А крайният индивидуализъм е винаги край на индивидуалността и началото на варваризма. С цялото си поведение, постъпки, действия Наполеон на Толстой сякаш се стреми да докаже, че манията за величие се ражда у човек, когато той изгуби здравето чувство за собствената си индивидуалност и приема за единствен догмат, за единствена истина-закон мисълта, че чрез него историята излиза от нелегалност. До това довежда според Толстой болната амбиция на сетивата без дух, без нравственост. Наполеон хвърля в кланицата на историята хиляди хора, за да се отворят пред него някакви врати, зад които ще види реализирана своята воля, своите амбиции, своето величие — нещо свръхестествено и страшно за човешкото разбиране — ето може би покритието му с комплекса на всеки диктатор. Той става палач, за да изживее свръхчовешкото, масов убиец, за да бъде бог. В това се заключава според Толстой демонологията на неговото време. И не само на неговото. Руският писател ге-

¹² А. Скафтымов. Нравственные искания русских писателей. М., 1972, с. 188.

¹³ Пак там, с. 203.

ниално се придвижва напред във времето, като чрез образа на Бонапарт свежда възникналата по-късно крайна естетска идея за свръхчовека до малкото човече, което стига до опасни висоти и откъдето му се струва, че масите са горът за развитието, а той е сеячът, богът. Здравият народен дух на Толстой, усетът му за доброто в неговата непосредност, конкретност му подсказва голямата и проста истина — всеки стремеж да се прекрачи границата на човешки възможното е мисъл, от която човечеството е ставало винаги жертва на масово унищожение, защото тя е като Вагнерова музика в ушите на Хитлер. В това до голяма степен се заключава всемирноисторическото оправдание на отношението на Толстой към Наполеон.

За разлика от Толстой Жеромски не се опитва да разплете възлите в душата на „непроницаемия“ човек от Аячо. От страниците на „Пепелища“ винаги ни гледа студеният и непроницаем поглед на сфинкса. Какви подбуди управляват душата на Наполеон? Какво чувствава той, когато „немите му и глухи очи“ следят трагичните човешки маси, подгонени и разхвърляни от страшния вихър на войната? Какви мисли владеят душата му, когато хладнокръвният улан, а някога болезнен интелегент Кшиштоф Цедро, ранен и изтощен до смърт, отпраща стрелите на своите очи в помътнения поглед на императора и през близката кръв уста се отронват думите на надеждата, които са и думи на съмнението: „Сир, . . . излязох от дома на баща си . . . вярвах . . . че моята земя . . . А сега на чужда . . . Кажете, че ненапразно, че за моята земя . . . Императоре, императоре!“ Какво означава в края на романа тази „краткотрайна, полутъжна усмивка . . . по гранитното лице“ на вождя, когато той среща отново вкаменените от войнишка преданост очи на героя?

Никъде в романа си Жеромски не дава пряк отговор на тия въпроси, никъде той не сменя загадката от лицето на императора, никога не се опитва да надникне и осветли отвътре душата му, както това прави Толстой. Този факт недвусмислено показва, че у Жеромски загадъчното обаяние на пълководца се бори с властните амбиции на диктатора, че страшното, непроницаемостта у Наполеон съжителства с великото, с човешки несъизмеримото. Обективно обаче, чрез войните и съдбата на полските легиони Жеромски развенчава легендата за Бонапарт като благодетел на народите. И тук именно той следва Толстой. В изображението на Жеромски Наполеон може да е загадъчен, непроницаем гений, който може би само в един миг изживява хилядолетия, но в същото време той е средоточие на олигархията на милитаристичния ум, впрегнал колективните сили на историята в страшната борба за могъщество и власт, подложил на огън и меч народите, за да задуши тяхната борба за свобода. Едва ли в романа „Пепелища“ можем да срещнем по-царствено зрелище от картините на войната в Испания, когато непобедимите легиони на императора онемяват от удивление пред един национален фанатизъм, който превръща народа в непобедима армия. Галерията от елизодични образи на испанци, които Жеромски създава, не само означават универсума на един народ, а носят в себе си идеи, които имат по-широки — и конкретно-исторически, и обществено-философски измерения, чрез което се разкрива обективно истинската същност на Наполеон като диктатор и на водените от него завоевателни войни. „Тази война никога няма да свърши — говори един от героите на Жеромски, старият войник капитан Вигановски. — Аз съм войник от толкова години и разбирам коя война може да свърши и кога . . . Тези не могат да бъдат победени, защото имат зад себе си правото и ентузиазма.“ Явно е, че у Жеромски, както и у Толстой възгледът за безпомощната воля на отделния индивид, какъвто и да е той, има не само своето обществено-философско, но и своето конкретно-историческо обяснение: Наполеон печели сраженията и славата, когато воюва за справедливи идеи, които вдъхновяват неговите войници, и губи тогава, когато династичните

му интереси влизат в конфликт с волята на народите за свобода. В този смисъл К. Вика отбелязва, че „легендата за Наполеон в „Пепелища“ съществува като факт на Наполеоновата епоха . . . , но не съществува като норма на оценка от страна на писателя и затова той с такава категоричност показва онези моменти от войната на поляците на страната на Наполеон, в които проличава как грабителският им характер най-много се разминава с техните надежди.“¹⁴ Редица епизоди от романа „Пепелища“, в които авторът показва участието на полските легioni, които далеч от родината са принудени да задушават волята на народите за свобода, като хранят илюзията, че воюват за свободата на Полша, недвусмислено говорят за отношението на Жеромски към Наполеон и водените от него войни. Разкривайки чрез покъртителен разказ трагичната съдба на „войника-скитник“ Ойжински, в чиято участ сякаш се оглежда съдбата на полските легioni в състава на Наполеоновите армии, проследявайки мислите на доблестния капитан Вигановски, развивайки драматичните противоречия в душата на адютанта на императора княз Сулковски, Жеромски в същност развенчава легендата за Наполеон като благодетел на полския народ и на човечеството. Онова, което у Мицкевич чрез мислите на един от героите му в „Пан Тадеуш“ (Мачей Добжински) съществува като съмнение и предчувствие, Жеромски вече разкрива като историческа реалност, развивайки трагичните анти тези в романа: сляпата вяра на полските войници в Наполеон като спасител, от една страна — и обективните резултати от тяхната дейност — от друга. Не може да не се отчете историческата и художествената дързост на Жеромски във времето. След излизането на „Пепелища“ цялата полска историографска наука, водена от политически съображения — да наложи личността на диктатора Пилсудски, — възкресява отново култа към Наполеон и се стреми да сложи „знак за равенство между легионите на Домбровский и легионите на Пилсудски“¹⁵. Така пророческата теза на Толстой за опасността от диктатурата намира в романа на Жеромски и своето потвърждение, и своето продължение. В това се заключава и актуалното значение на романа за епохата на писателя.

Вторият момент от възгледите на Толстой за великите личности изключва нравствения релативизъм. Не е случайно обстоятелството, че някои литературоведи, изразявайки несъгласие с представянето на образа на Наполеон във „Война и мир“ като правдоподобен, се опират на мненията на някои руски критици, между които и К. Леонтиев.¹⁶ Самата философия и естетика на К. Леонтиев е диаметрално противоположна на философията и естетиката на Л. Н. Толстой. „Едно величествено столетно дърво — пише Леонтиев — е по-скъпо от две десетки безлични хора и аз няма да го отрежа, за да купя на мужиците лекарство против холерата.“¹⁷ Този „естетически аморализъм“, който по-късно ще триумфира у Ницше, е органически чужд на автора на „Война и мир“, на неговия, бихме го нарекли, „нравствен антропоцентризм“. За Леонтиев един Цезар е несъмнено хиляди пъти по-безнравствен от един Акакий Акакиевич и от хилядите честни хора, но в него има и хиляди пъти повече поезия и величие.¹⁸ Такава естетическа автономия на личността, освободена от морални домогвания, от нравствена интуиция, Толстой не може никога да приеме. „Толстой — пише А. Скафтимов — не признава Наполеон за велик не само защото не намира у него разбиране за значението на извършваните се събития, в които

¹⁴ К. Вика. Цит. студия, с. 189.

¹⁵ Социално-класовият смисъл на тази идея проличава в историческите трудове на Аскенази и Скалковски (вж. К. Вика. Цит. студия).

¹⁶ Вж. мненията на В. Летенбауер, приведено в посоченото изследване на И. А. Потапов, с. 203.

¹⁷ Вж. Н. Бердяев. К. Леонтиев. Paris, 1926, с. 33—34.

¹⁸ Пак там.

той е участник, но и затова, че в неговите дела той вижда само егоистични, жадни, честолюбиви амбиции, свършено далеч от проблемите и изискванията на доброто.¹⁹ Чрез образа на Наполеон великият руски писател тревожно и мъдро е изписал една от най-неуязвимите формули в кодекса на разумното и мислещо човечество: псевдосъстоянията, възвнната поза, арогантното високомерие на личността са рожба на нейния нравствен парализъм. Самите възхитени викове и погледи на хората, доведени едва ли не до култова органистичност към земния бог, вече го дискредитират като нравствен, а следователно и като велик човек, защото той е довел цялата огромна дейност, цялото движение на масите до съблемни мигове за задоволяване на лични амбиции. Тук възгледите на Толстой вътрешно кореспондират с възгледите на друг голям полски писател — Х. Сенкевич, който по времето, когато пише знаменитата си християнска епопея „Камо грядеши?“, на въпроса на един берлински седмичник, „Какво мислите за Бисмарк?“, отговаря: „Поклонникът на силата създаде сила. Неговите заслуги и неговите недостатъци идват от един и същи източник. Бисмарк не е разбрал, че силата трябва да има и душа, *и то високо морална душа*... (курс. м.), че полководецът на безбройните армии трябва да бъде справедливостта.“²⁰

Дори и да допуснем, че Толстой като религиозен мислител взема съвестта и нравствеността като критерий за поведението на личността, не може да не се съгласим, че той извежда тяхното съдържание не пред очите на бога, а пред очите на човечеството. Защото ако религиозният мислител Толстой никога не може да приеме съгласуването на евангелието с меча, това е, понеже за човека Толстой решаването на конфликтите с война никога не е нравствено решение. А за Наполеон нова Европа не е нравствена идея, тя трябва да се роди, след като на челото на стара Европа бъде поставен с огън и меч кръстният знак. Такава Европа нито философът, нито нравственият човек, нито религиозният мислител Толстой може да приеме. Но той не приема безкритично и формулата на Цицерон, че „един несправедлив мир е все по-добър и от най-справедливата война“. И в това се състои мъдростта на Толстоевия хуманизъм — в неговия несравним нравствен престиж и върховна човешка справедливост. За него Наполеон е класическият пример за страшното дело на разрухата. Той се е появил по необходимост, а не случайно, но не по необходимост се ръководи в своето поведение, а воден от славата и честолюбието. Неговото „Аз“ става като че ли противоотрова на неговата безнравственост. Може ли да бъде велик такъв човек? Толстой отговаря категорично: Не. Велики престъпници няма. Човешката история може да създаде гении-войници, но не и гении-убийци. У Наполеон живее чувството за свръхчовека, а то се ражда тогава, когато у човека се роди престъпникът. Но престъплението е противно на човешкия разум. Затова според Толстой сърцето и историческата памет на човечеството не прощават на Наполеон. Затова той ще заплати със страшна цена под Москва или при Ватерло опиянението от своето величие. Разбира се, това е нравствената позиция именно на Толстой. Но тя е част, тя се вмести в обширната нравствена вселена на неговия народ, който, нека си послужим отново с думите на Монтескьо, „притежава една от най-великите дарби — да концентрира в себе си моралните стремежи на човечеството“. В той ред на мисли не може да не се позовем и на думите на един от най-големите френски романисти — Стендал, който през 1817 г. пише следното: „Евакуацията на жителите на Смоленск, Гжатск и Москва за четиридесет и осем часа е най-учудващото морално събитие на нашия век. Може ли да се сравнява граф Разтопчин с бургмистъра на Виена, който отиде при

¹⁹ А. Скафтымов. Пос. книга, с. 203.

²⁰ Вж. Стефан Майхровски. Господин Сенкевич. С., 1970, с. 284.

императора (Наполеон), за да му засвидетелствува своята почит.²¹ Това постоянство в нравствената хегемония на руския народ е един от ключовете за разбиране на отношението на писателя към гениалния полководец, който би се свил под силата на върховния възглед и пророческите думи на истински великия човек Л. Н. Толстой.

За разлика от Толстой Жеромски не извежда нравствения момент в делата на историческите личности в такава силна позиция. Никъде на страниците на романа „Пепелища“ авторът не дискутира по посочения проблем, но не е трудно да се почувствува, че той до известна степен се разминава с Толстой по въпроса за моралните домогвания като неотменно качество на великите личности. Това донякъде определя и противоречивото му отношение към Наполеон: чрез разкриване на същността и характера на водените от него войни, чрез показване съдбата на полските legionи в тези войни обективно Жеромски развенчава култа към Наполеон в полската национална памет и в същото време той не е чужд на възхищението от делата му като велик полководец. Ето например какво говори за Наполеон един от героите му, за когото великото и страшно дело на разрухата е било винаги начало на онова свято дръзване, чрез което човечеството върви напред: „Може би мислиш — казва Сулковски на княз Гинтулт, че това е обикновено високомерие, мизерна подлост на набързо напредналия, когото обезумялата човешка маса е издигнала толкова високо? Лъжеш се. Това не е само високомерие. Това е точно оная свръхчовешка сила. Аз знам, че той обича себе си толкова силно, колкото свети Антоний Падуански е обичал бога, че за своя собствена цел изпълва земята със страшната си и неизмерима слава. Но в тая цел се съдържа нов свят, никому неизвестен. Той непрекъснато се стреми към него, както Колумб към своята Америка. Там започва и се ниже новата история на човешкия род...“

Разбира се, когато изтъкваме тези неща, не трябва да се забравя характерът на епохата, в която е създаден романът „Пепелища“, както и литературната действителност в Полша по това време. Не е необяснимо обстоятелството, че в „Пепелища“ се долавят много „почти нищезански възхвали на мощта, култ към живота... възхищение от елементарната мощ на инстинкта“²² — особености, които са характерни за част от творчеството на писателите от групата „Млада Полша“, към които принадлежи и Жеромски. Противоречивостта на нейната естетическа програма слага в една или друга степен отпечатък както върху образната структура, така и върху романа като цяло. „Пепелища“ — пише И. Матушевски — не е спокойно и плавно течаша епопея, а бурлива симфония, изпълнена с разтърсващи дисонанси.²³ А лирическият темперамент на автора го води на места до такава екзалтация на чувствата, че с право романът се смята за една от най-хубавите лирически епопеи на световната литература. Обаче тъкмо това „избухване“ (на чувството) „в широкия, шопенхауеровски смисъл на думата“²⁴, „започващо с бруталните викове на инстинкта и завършващо с приповдигнатата мечтателност и мистицизма“²⁵, ограничава аналитичната, реалистична стихия на автора и го води на моменти до трагичното противопоставяне на делата на морала. Тук се крие може би и причината за разминаването му в тази област с възгледите на великия руски писател.

²¹ Вж. Иля Еренбург. Уроците на Стендал. — Във: Френски тетрадки. Варна, 1972, с. 212.

²² Jan L. Jakubowski. Stefan Żeromski. Życie i dzieło. — B: Stefan Żeromski. Warszawa, 1975, s. 45.

²³ Ignacy Matuszewski. Żeromski i „Popioły”. — B: Stefan Żeromski. Życie i dzieło. 1975, s. 224.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

Историческата заслуга на Жеромски за полската литература и полския народ обаче се измерва с това, че той първи развенча легендата за човека, който бе запечатал сякаш завинаги малката си, но велика фигура на „мъж с вида на бога на войната“ върху полската национална памет и разкривайки съдбата на трагичните легиони на Домбровски, отрече войната като събитие, противно на човешкия разум. „Дано — пише Жеромски в предговора към шведското издание на романа — най-после действително да свършат войните и дано вече не се налага нито да ги преживяваме, нито да ги описваме.“²⁶ А на това несъмнено се учи и от един от най-великите и най-мъдри хуманисти на всички времена и народи — Л. Н. Толстой.

²⁶ Stefan Żeromski. Pisma literackie i krytyczne. Warszawa, 1963, s. 174.